

Stark Tamás

Az 1944–1945-ös délvidéki magyarelles atrocitások feltárása

Beszámoló egy konferenciáról

A szerb partizánok támadásai miatt 1942 januárjában a magyar fegyveres erők által elkövetett megtorló hadjáratot az újabb szerb szakirodalom gyakran genocídiumként említi. A mintegy ezer zsidó és 4 ezer szerb legyilkolása a partizánok és a nem magyar lakosság megfélemlítését célzó tömeggyilkosság volt, de nem genocídium, mert a zsidóság szisztematikus elpusztítása 1944-ben kezdődött, a szerbség teljes vagy részleges kiirtásának vagy kitelepítésének gondolata pedig a magyar kormányzat részéről sohasem merült fel.

A délvidéki razziáért a Tito-féle partizán sereg különösen kegyetlen bosszút állt. Matuska Márton, Cseres Tibor, Mészáros Sándor és mások, legújabbán A. Sajti Enikő kutatásaiból ma már tudjuk, hogy a magyar közigazgatás és haderő kivonulása után, október 17-én a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (AVNOJ), illetve a Legfelsőbb Parancsnokság döntésére Bácskában, Bánátban és Baranyában katonai közigazgatást vezettek be, és kezdetét vette a német és magyar lakosságot egyaránt sújtó megtorlás időszaka. Az 1945 januárjáig tartó öldöklésnek Mészáros Sándor visszafogott becslése szerint 15–20 ezer áldozata volt. A magyarság sorsa a közvetlen terror befejezése után is bizonytalan volt. Jugoszláv részről is felmerült a németek mellett a magyarok részleges kitelepítésének a terve. A Tito–Subasic-kormány agrárügyi minisztere, Sreten Vukosavljevic 1945. április 19-én, két héttel a magyarok jogfosztását kimondó kassai kormányprogram közzététele után 80 ezer magyar kitelepítését javasolta a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia Gazdasági Tanácsának. A javaslat nem valósult meg, de Magyarország és Jugoszlávia között mégis létrejött egy lakosságcsere-egyezmény, amit azonban nem hajtottak végre.

Mint ahogyan a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből és a béke-előkészítő anyagból kiderül, az ideiglenes magyar kormányhoz – részben Mindszenty bíboros közvetítésével – eljutottak a legfontosabb információk a délvidéki terrorhadjáratról, de ezekről az eseményekről már akkor sem beszéltek nyilvánosan, mivel a jugoszláviai magyarság helyzete kedvezőbbre fordult, és a fő kérdés ezek után a teljes felszámolás előtt álló felvidéki magyarság megmentése volt.

A kommunista hatalomátvétel után aztán tabuvá váltak a szovjet hadsereg által végrehajtott deportálások, a hadifogolysors és a határon túli magyarságot sújtó etnikai tisztogatások. Hazai olvasó 1990 előtt gyakorlatilag nem szerezhette tudomást a magyarságot a háború utolsó szakaszában ért megtorlásokról. De a nagy nyugati összefoglaló művek, így Joseph B. Schechtman, Eugen Kulischer, Antony Bouscaren, Michale Marrus munkái sem említik a Délvidéken történeteket.

Mindezeket az elhallgatott témákat a nyugati magyar emigráció tartotta életben. Több cikkben és tanulmányban, visszaemlékezésben foglalkoztak a témával, de e kiadványok csak kis közönséghez jutottak el.

Kétségtelen, hogy 1989 után sok minden megváltozott. De vajon éltek-e a magyarországi és a határokon kívül élő kutatók, történészek a váratlanul eljött szabadsággal? A kilencvenes évek elején – mint több más, korábban tabunak számító téma esetében – egy csapás-

ra számos alpmű jelent meg a délvidéki magyarság elleni bosszúhadjáratról. Az utóbbi években a délvidéki kutatók számos tanulmányban tették közzé eredményeiket. Sajnos, ezek alig kerültek át a hazai történetírásba és tanításba. Fontos, itthon kiadott történelmi alpművekben a délvidéki megtorlásokra legfeljebb néhány szavas utalás történik csupán. Úgy tűnik, mintha csak a vajdaságiaknak lenne igazán fontos a múltjuk tisztázása.

A magyarság elleni bosszúhadjáratról szóló alpművek és tanulmányok szerzői szinte kivétel nélkül délvidékiek. Kétségtelen, hogy nekik volt leginkább módjuk közelebb kerülni a téma kutatásához, beszélni a szemtanúkkal, és ők ismerik a helyi levéltárakba való bejutás fortélyait. A vajdasági kutatók „helyzeti előnye” azonban nem elégséges magyarázat arra, hogy a délvidéki vérengzés nincs kellőképpen bemutatva a hazai történetírásban.

Valójában a vajdasági kutatók vannak nehezebb helyzetben. A szerb irodalom és történetírás, sőt a hivatalos politika sem akar tudomást venni az 1944. őszi délvidéki eseményekről. Még tudományos körökben is tartja magát a vélemény, hogy csupán a bűnösöket, tehát az 1942-es atrocitás szervezőit és végrehajtóit vonták felelősségre. Az áldozatokról való megemlékezés is nehézségekbe ütközik. Újvidéken a Futaki úti temetőben 1990 óta állítanak emlékkereszteket, amelyek azonban mindig „eltűntek”. A 2002-ben állított kereszt már a tizenharmadik. A mintegy kétméteres fakereszt függőleges szárára rá is vés-ték: „tizenharmadszor”. Vajon ez meddig marad ott? Vad magyarellenes indulatok olykor sirrongálásokhoz vezetnek. Újvidéken október közepén a rendőrség közlése szerint „néhány fiatal” több tucat síremlékművet döntött le, vert szét. Ilyen körülmények között rendezték meg október 24-én és 25-én a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia újvidéki székházában a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság által szervezett *Az 1944/45-ös délvidéki magyarellenes atrocitások feltárása* című konferencia. A rendezvény anyagi hátterét alapvetően magyarországi támogatók, elsősorban a XX. századi Intézet biztosították. Jelen voltak a vajdasági magyar TV, az újvidéki Magyar Szó, valamint a Duna TV munkatársai.

Ez a konferencia sok szempontból különbözött a szokásos tudományos szimpóziu-moktól. Elővigyázatosságból a szervezők kerültek a felesleges hírverést. A vajdasági *Magyar Szó* is csak a konferencia napján adta közre első tudósítását az eseményről. A programot sem küldték el előre, és ezért a résztvevők csak a helyszínen tudták meg az előadások címét. Kitűzőket sem osztogattak, de erre nem is nagyon volt szükség, mivel a meghívottak zömmel vajdasági kutatók voltak, akik személyesen jól ismerték egymást. A határon túlról három előadó érkezett. Nagy Mihály Zoltán Kolozsvárról jött, A. Sajti Enikő professzorasszony a szegedi egyetemről, jómagam pedig Budapestről, az MTA Történettudományi Intézetéből érkeztem Újvidékre. Jelen volt még Osvát Anna, aki az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézetének képviselőjeként az intézet legújabb, a határon túl élő magyarsággal foglalkozó kiadványait mutatta be, és osztotta szét.

A konferencia ünnepélyességét, emelkedettségét alapozta meg Radnóti Miklós *Töredék* című költeménye, Oravec Krisztina előadásában. Dr. Ribár Béla akadémikus a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság elnöke köszöntőjét személyes emlék felidézésével kezdte. Elmondta, hogy szülőfalujában, Torontálvásárhelyen „csak kilenc” ártatlan áldozata van a megtorlásnak, amelyről a '90-es évek elejéig nemigen lehetett beszélni. Azóta tudjuk, hogy alig van olyan település Vajdaságban, ahol ne történtek volna atrocitások a második világháborút követő hónapokban. Az akkor ejtett sebek ma sem gyógyultak be, de az előadó hangsúlyozta, a tudományos feltárások nagyban segítik a megbékélési folyamatokat. A megnyitó előadást az ugyancsak újvidéki Matuska Márton tartotta. Az ő tollából indította el a vajdasági *Magyar Szó* 1990-ben a *45 nap 1945-ben* című sorozatot, mely az első nyilvános híradás volt a magyarságot sújtó megtorló kampányról. Azóta a

délvidéki magyarság követeként számos nemzetközi fórumon beszélt az elhallgatott, 1944. őszi eseményekről. Matuska Márton többek közt elmondta, hogy a meghurcoltatás életben maradt elszenvetői és hozzátartozói még mindig félnek a nyilvánosságtól, és a traumákat még most is képtelenek feldolgozni. Máiig nincsenek pontos adatok az áldozatok számáról, a különböző becslések 20 ezer és 80 ezer között mozognak. Tény, hogy a délvidéki magyarság négy-öt százalékát 1944 végén, 1945 elején kegyetlen módon lemészárolták. A tragédia alaposabb megismerése érdekében a jövőben még inkább a tudományos feltárássra kell törekedni, és arra, hogy a még életben lévő áldozatok és hozzátartozók országos szinten részesülhessenek erkölcsi és anyagi kárpótlásban.

Matuska Márton megrázó előadása után következett A. Sajti Enikő, a szegedi egyetemről érkező professzorasszony, aki a *Délvidék 1941–1944* című, 1987-ben megjelent könyvében, abban az időben szokatlan módon, külön fejezetet szánt az 1944 őszen történeteknek. Részletesen elemezte a katonai közigazgatás bevezetésének körülményeit és a megtorlás különböző formáit, de a tömeggyilkosságokról nem írt. Mindaz, ami nem kerülhetett be az akkori könyvébe, benne van a közelmúltban megvédett akadémiai doktori disszertációjában, mely remélhetőleg hamarosan könyv formájában is megjelenik. A professzorasszony ezúttal a tragikus téma egyik fontos szeletével, a megtorlásokkal kapcsolatos korabeli magyar politikával foglalkozott.

A. Sajti Enikő az általa feltárt dokumentumok alapján elmondta, hogy már 1944 augusztusában, a Lakatos-kormány idejében érkeztek hírek a partizánok délvidéki kegyetlenségéről, részletesen kifejtette, hogy a háborús és a háború utáni kormányok miért voltak tehetetlenek a győztes Jugoszláviával szemben, és hogyan vált a déli szomszéd a magyar vezetés szemében 1946 nyarára a magyarság kitelepítésén munkálkodó Csehszlovákiával szemben a nemzetiségi kérdést példaszerűen megoldó országgá. Ugyancsak a magyar politikáról, nevezetesen az Ideiglenes Nemzeti Kormány tájékoztatói lehetőségeiről tartott előadást dr. Balla Ferenc.

A legtöbb előadó a helytörténeti jellegű kutatások eredményeiről számolt be. Az előadásokból és az azokat követő hozzászólásokból kiderült, hogy a partizánok valódi célja a magyarság kollektív megbüntetése volt. Nemcsak azokat végezték ki, akik partizánellenes razziákön vettek részt, hanem a magyar közösség megtörése érdekében a helyi értelmiséget és a módosabb réteget is jórészt kiirtották. A kivégzések előtt az áldozatokat napokig kínozták. A megtorlás közvetett célja a magyarok és a németek menekülésre kényszerítése volt. A sokszínű délvidéki magyar társadalomból csak torzó maradt. Helyén maradt a földből élő parasztság, de a középosztály gyakorlatilag megsemmisült, javaikat a betelepülő szerbek kapták. Több kutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a háború után a jugoszláv hatóságok a legkülönbözőbb módon igyekeztek megszabadulni a tömeges megtorlás bizonyítékaitól. A kutatók munkáját megnehezíti, hogy a meggyilkoltak halotti anyakönyvi kivonatába sosem a valós tényállást írták, és számos dokumentumot már megsemmisítettek.

Mojzes Antal az 1994-ben megjelent *Halottak napja Bajmokon* című könyvében foglalta össze kutatásait. A konferencián elmondta, hogy a bajmoki vérfürdőnek 140 helybéli magyar és német áldozata volt. Itt végezték ki a györgyénieket, tavankútiakat is, akiknek száma ismeretlen. Az előadó még jól emlékszik arra, hogy a sírgödörök környéke évekig az emberi hulláktól volt bűzös. A sírgödör mellett elvezető úton a lovak vagy megakartak állni, vagy galoppan mentek az úttesten. Ők sem bírták a borzasztó szagot.

Teleki Júlia tartományi és községi képviselő. A kilencvenes évek dereka óta vív állhata-tos harcot azért, hogy szűkebb hazájában, Csurogon az áldozatoknak méltó emlékművek legyen. Tavaly október 12-én a csurogi magyarok ellen elkövetett tömeggyilkosság színhe-

lyén, a Csurog határában lévő egykori sintérgödörnél a képviselőasszony (akinek az édesapja is itt lett elhantolva) a saját felelősségére, a hozzátartozók és barátok támogatásával fekete márványtömböt helyezett el a szinte a teljes magyar férfilakosságot kitevő, mintegy ezer áldozat emlékére. Csak hat napig állt az emlékmű, 19-ére virradóra ismeretlen tettesek ledöntötték. Halottak napjára a hozzátartozókkal együtt mégis visszaállították a márványtömböt. A hivatalos megemlékezés után, november 5-ére virradóra ismeretlen tettesek ismét ledöntötték, és ezúttal darabokra törték az áldozatok emlékművét. Az idén fakesztertet készültek állítani a csurogiak. Teleki Júlia a konferencián a csurogi magyarok háború végi és az újabb időkben elszenvedett meghurcoltatásáról, megaláztatásáról beszélt.

Forró Lajos történész három vajdasági helység, Magyarkanizsa, Adorján és Martonos lakosainak tragédiájáról számolt be. Dr. Hegedűs Antal Szabadka és környéke 1944–1945-ös történetéről adott elő. A Szabadkán elkövetett atrocitásokról beszélt Sinkovics Ferenc is. Ehman Imre a római katolikus egyház papi veszteségeit vette számba, dr. Erdős József pedig a megtorló hadjárat idő- és térbeli kereteiről tartott előadást. Többek közt elmondta, hogy bár az atrocitások intenzitása 1944 novemberében csökkent, tömeges kivégzésekre még 1945 tavaszán is sor került. Pintér József „...*Még a macskáikat is ki kell irtani egy szálig, ne nyávgojanak itt nekünk többé magyarul*” című előadásában részben visszaemlékezések alapján beszélt a bosszúhadjárat légköréről. Dr. Balla István az 1944. évi bezdáni megtorlás áldozatairól számolt be, Papp Ferenc pedig *Az újvidéki megemlékezés története* címmel tartott előadást. Még a kora délutáni program során beszélt a Kolozsvárról érkezett Nagy Mihály Zoltán a dél-erdélyi magyarok háború végi sorsáról. Tömeggyilkosságokra ott nem került sor, de a tömeges internálás és vagyonekzbzás sokakat készítetett menekülésre. A maradék hagyományos politikai szervezeteit gyorsan felőrlötte a háború utolsó hónapjaiban már kiépülő kommunista rendszer.

A tanácskozás szünetében, késő délután a konferencia résztvevői megkoszorúzták az áldozatok tizenharmadszorra felállított emlékkeresztjét a Futaki úti temetőben. A koszorúzás közös imádsággal és a Szózat eléneklésével zárult.

Az estébe nyúló előadássorozat F. Cirkl Zsuzsa *A Kronich-palota fekete árnya* című referátumával folytatódott. Utána következett Szloboda János beszámolója a Zentán történekről.

A konferencia második és egyben záró napját az én előadásom nyitotta meg. A rendelkezésemre álló 30 percben arra kerestem a választ, hogy mennyiben illeszkedik a délvidéki magyarság tragédiája a háborús megtorló kampányok sorába, valamint röviden áttekintettem a kérdés szerény hazai szakirodalmát. Tari János plébános úr személyesen nem tudott jelen lenni, ezért tudományos alapossággal megírt előadását a délvidéki papság sorsáról Matuska Márton olvasta fel. A megtorlás során mintegy 30 lelkész és egy püspököt gyilkoltak meg. Csorba Béla előadásában a történelmi kutatások buktatóiról beszélt, és többek között rámutatott arra, hogy leegyszerűsítés lenne csupán szerb–magyar ellentétéről írni az 1944. őszi atrocitások kapcsán, mivel a megtorlásokban esetenként magyar kollaboránsok is részt vettek. A konferencia utolsó előadója Pál Tibor, a magyarság kollektív felmentésének a jogi akadályairól beszélt. Ugyanakkor jó jel, hogy a magyar diákok számára magyarul írt és Szerbiában kiadott legújabb történelemkönyv már részletesen beszél az 1944-es „hideg napokról” is, melyek hónapokig tartottak.

A konferencia végén a résztvevők zárónyilatkozatot fogadtak el. A zárónyilatkozat többek között kijelenti:

A magyar állam a tömegmészárlás legkezdetén értesült az eseményekről, ennek ellenére a nemzetközi nyilvánosság előtt nem foglalkozott velük. A párizsi

béketárgyalásokon nem tette szóvá, ezzel megszűnt annak lehetősége, hogy kedvező tárgyalási pozícióból vethesse fel. A második Jugoszlávia felbomlásának folyamatában, valamint a Szerbia és Montenegró államszövetség létrejötte után a magyar állam szintén nem tette szóvá a kérdést. A délvidéki vérengzés kérdésében tehát az anyaország mint szuverén állam nem nyilatkozott hivatalosan. Szükségesnek tartjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezze, serkentse és támogassa ebben a tárgyban a kutatásokat, valamint a tanulmányok publikálását. Ugyanezt elvárjuk a Szerb Tudományos Akadémiától és a jelenleg alakulóban levő Vajdasági Tudományos Akadémiától. (...) Az anyaországra és a tudományos intézményekre háruló felelősség annál is inkább fontos, mert a szóban forgó események előtt, a magyar hatósági szervek által elkövetett hasonló cselekmények egyoldalú hangoztatása az egész magyar nemzetre, de különösen a Délvidéken élő magyarokra káros következményekkel jár.

Kaltenecker Krisztina

Forrásgyűjtemény Magyarország nemzetiség-politikai kultúrájáról

Tóth Ágnes, a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének igazgatóhelyettese levéltári forrásokból álló kötetet adott közre a második világháborút követő időszak magyarországi nemzetiség-politikai kultúrájáról¹, azon belül az állampárt és a nemzetiségek viszonyáról, a Magyarországon élő nemzetiségek helyzetéről, valamint a hazai közállapotokról. Mivel történelemtudományunk a téma monografikus feldolgozásával még adós, a szerző a kiválasztási szempontok meghatározásakor pusztán az elmúlt évtizedekben megjelent hasonló témájú dokumentum- és tanulmánykötetek elvi alapvetésére támaszkodhatott. Mint Bevezetőjéből kiderül, Balogh Sándor, Fehér István, Halmosy Dénes, Lásztity S. Lyubomír, Orgoványi István és Tilkovszky Loránt munkái² mellett különösen Föglein Gizella publikációi³ segítették a szelektálásban. Sajnos nem vette figyelembe a magyarországi nemzetiség-politikai kultúrára vonatkozó nemzetközi szakirodalmat, pedig hazánk kisebbség- és nemzetiségpolitikája a nemzetközi érdeklődés középpontjában áll immáron évtizedek óta. A német történelemtudomány példáját önkényesen kiragadva hadd emlékeztessenek Wolfgang Aschauer, Edgar Hösch, Theodor Schieder, Günter Schödl és Gerhard Seewann tanulmányaira és monográfiáira,⁴ amelyek bizonyára sok értékes szemponttal segítették volna a levéltári forrásokat megvilágító Bevezető megírásában.

¹ A „politikai kultúra” kifejezést abban az értelemben használom, mint Martin és Sylvia Greiffenhagen. Vö. Martin und Sylvia Greiffenhagen: *Ein schwieriges Vaterland. Zur politischen Kultur im vereinigten Deutschland*. München/Leipzig, 1993.

² Vö. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Főszerkesztő: Balogh Sándor. Budapest, 2002., Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, 1993., *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak*. Szerk.: Halmosy Dénes. Budapest, 1985., Lásztity S. Lyubomír: *A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948)*. In: *Iz naše prošlosti (Múltunkból). Tanulmányok az évforduló jegyében*. 1–2. kötet. Budapest, 1979., Orgoványi István: *A déli határsáv 1948 és 1956 között*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából XVII*. Kecskemét, 2001. és Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998.

³ Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Forrásközlemények, tanulmányok, cikkek. Budapest, 2000.

⁴ Vö. pl. Wolfgang Aschauer: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen*. Stuttgart, 1992., Edgar Hösch / Gerhard Seewann (Hgg.): *Aspekte ethnischer Identität*. München, 1991., Theodor Schieder (Bearb. u. a.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Band II: *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Düsseldorf, 1956., Günter Schödl: *Land an der Donau*. Berlin, 1995., Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika. Ausgewählte Aufsätze. Válogatott tanulmányok*. [Budapest], 2000.

Az időhatárt 1950 és 1973 között húzta meg. 1950 mellett egyrészt az szólt, hogy ekkorra kiépült az egypártrendszer, befejeződött az államszervezet, a gazdaság és a társadalom szovjetizálása. Másrészt 1950-re hazánkban lezárultak a második világháborút követő etnikai alapú telepítési akciók és migrációs folyamatok: így például a svábok tömeges kitelepítése Németország amerikai és szovjet megszállási övezetébe, a székely és a csángó menekültek letelepítése Magyarországon, a hazai szlovákok egy részének áttelepülése Csehszlovákiába és a felvidéki magyarok tömeges elűzése onnan az úgynevezett csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény keretében stb.⁵ A politikai hatalom a vizsgált korszakban (1950–1973) az úgynevezett automatizmusban látta a nemzetiségi kérdés megoldását. E felfogás szerint nincsen külön nemzetiségi kérdés, pontosabban az állam az osztályellentéték eliminálásával automatikusan megszűnik, mert az állam az egyes nemzetiségeknek éppen annyi jogot biztosít, mint a többségi nemzet tagjainak. Az automatizmus elve annak magyarázatául is szolgált, miért nem született regionális kisebbségvédelmi szabályozás a második világháború után Európa keleti felében a szovjet hatalmi övezetbe tartozó népi demokráciák között. Tóth Ágnes az 1970-es évek elejét azért tekinti cezúrának, mert a szomszédos országokban élő magyarság problémáinak megoldatlansága és súlyosbodása az automatizmus-elvet ekkorra véglegesen hiteltelenné tette. Ekkor bukkant fel először, hogy a nemzetiségek hídként szolgálhatnak a szomszédos országok kapcsolataiban. 1973-ra vált a történész szerint világossá, hogy a nemzetiségi politikában mind a határokon átívelő, mind a belső tényezők tekintetében új stratégiára van szükség.

A dokumentumkötetben közreadott források a Magyar Országos Levéltár anyagából valók. Tóth Ágnes arra törekedett, hogy a központi állami és pártszervek iratai közül azokat publikálja, amelyek bemutatják egyrészt e szervek nemzetiség-politikai koncepcióját, másrészt az érintett nemzetiségek és szövetségeik tevékenységét, mozgásterét a vizsgált században. Azokat az iratokat válogatta ki, amelyekből nyomon követhetők a nemzetiségi intézmények változó munkakörülményei, funkciói éppen úgy, mint az őket irányító szakapparátus, a velük kapcsolatban álló teljes hivatali hierarchia nemzetiség-politikai álláspontjának módosulásai. A történész a Bevezetőben hangsúlyozza, hogy bár a hazai nemzetiség-politikai alapelv kontinuitása, az automatizmus-elv hangoztatása és alkalmazása miatt az ábrázolt több mint két évtized egyetlen korszaknak tekinthető, azonban az időszakon belül igenis változott a nemzetiség-politikai kultúra. A közölt források bizonyítják, hogy 1950 és 1973 között számos stratégiai és taktikai változásra került sor. Tóth Ágnes különösen kiemeli az 1960-as évek második felében bekövetkezett általános ideológiai enyhülést, pontosabban annak nemzetiség-politikai következményét, az akkor tapasztalható „engedékenységet”.

Az ELTE BTK Magyarországi Német Központjának munkatársaként olyan szakértők, általános és középiskolai tanárok képzése és továbbképzése a feladat, akik hivatássze-

---

⁵ Tóth Ágnes mérföldkö jelentőségű munkával járult hozzá a második világháborút követő hazai migrációs folyamatok összefüggéseinek történelemtudományos feltáráshoz. Vö. Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993. Kötete 2001-ben megjelent németül is az oldenburgi Bundesinstitut für Ostdeutsche Kultur und Geschichte kiadásában. Vö. Uő.: *Migrationen in Ungarn 1945–1949. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München, 2001 (= Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte. Band 12).

rűen foglalkoznak hazánk nemzeti és etnikai kisebbségeivel. Tóth Ágnes dokumentumgyűjteményét óhatatlanul ezen a „szemüvegen” keresztül olvastam. Jó néhány olyan szemelvényt találtam, amely segítheti ezt a hallgatói kört a hazai nemzetiség-politikai kultúra alakulásának, változásainak megértésében. Hadd mutassak be közülük néhányat!

1. Tóth Ágnes leszögezi: az állampárt és a nemzetiségek viszonyának egyik szimptomatikus vonása, hogy a vizsgált korszakban megoldhatatlan problémának bizonyult a nemzeti kisebbségekhez tartozó lakosság számának egzakt meghatározása. A Központi Statisztikai Hivatal 1955. december 6-i jelentésében számomra különösen figyelemreméltó, hogy a hivatal történelmi okokra vezette vissza az 1949-es népszámlálás adatainak a használhatatlanságát: egyrészt arra, hogy a 12 330/1945 M.E. számú rendelet a németkitelepítés alapjául az 1941. évi népszámlálás német anyanyelvi, illetve német nemzetiségi bevallását tette, másrészt a felszabadulás utáni években végrehajtott magyar–szlovák lakosságcserére. A KSH kénytelen volt becslésre hagyatkozni a népesség anyanyelvi megoszlása tekintetében, mégpedig az 1930. és az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi és nyelvtudási eredményei, valamint a ki- és áttelepülésekre vonatkozó adatok figyelembevételével, s azon helyszíni tanulmány alapján, amelyet munkatársai végeztek el 1955 novemberében 100 településen. A hivatal becslése szerint Magyarország területén 1955-ben 420 ezer nem magyar anyanyelvű személy élt, számuk az ország lakosságának 4,3%-át tette ki. Nemzetiségi megoszlásukra a következő adatokat valószínűsítette:

Német anyanyelvű	220 000	52%
Szlovák anyanyelvű	60 000	14%
Délszláv anyanyelvű	45 000	11%
Román anyanyelvű	15 000	4%
Cigány anyanyelvű	50 000	12%
Egyéb nem magyar anyanyelvű	30 000	7%

A KSH jelentése leszögezte továbbá, hogy 1955-ben Magyarország 3257 községének és városának kb. 10%-át lehetett nemzetiségi településnek tekinteni (323 települést, csaknem kivétel nélkül községeket), tehát olyannak, ahol a lakosságnak több mint 20%-a nem magyar anyanyelvű. E települések 2/3-ában a németek (222 község), 16%-ában a délszlávok, 11%-ában a szlovákok aránya haladta meg a 20%-ot. E 323 település között mindössze 82 olyan község volt, ahol a népesség több mint fele nem magyar anyanyelvű volt. Összesen 1200 községben (és városban) volt 20 főnél népesebb zárt cigány település.⁶ Ezen adatsor jelentőségét jól mutatja az a tény, hogy 10 évvel később a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése (amely a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról szólt) nem az 1960. évi népszámlálás adatait tekintette mérvadónak, hanem a KSH 1955 decemberéből való becslését.⁷

⁶ A Központi Statisztikai Hivatal jelentése a nemzeti kisebbségek számáról és helyzetéről (részletek). Budapest, 1955. december 6. In: *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Összeállította: Tóth Ágnes. Kecskemét, 2003. 203–204. p. A KSH anyanyelven azt a nyelvet értette, amelyet az illető személy saját nyelvének vall, és amelyet saját bemondása szerint a legjobban és a legszívesebben beszél.

⁷ *A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról*. Budapest, 1964. július 3. Uo. 357. p.

2. Tóth Ágnes forrásgyűjteménye szemlélteti, hogy az állampárt nem nézett szembe elvi síkon a magyarországi németiség, majd a hazai délszlávok második világháborút követő hiposztázálásával és kriminalizálásával, e két etnikum kollektív bűnös-ként való elítélésével. Az etnikai alapú diszkriminációs politika feladását jelzi a német kisebbség esetében Rákosi Mátyás 1949. május 8-i celldömlői beszéde, amelyben elhangzott: „Megoldatlan még részben a német ajkú magyar állampolgárok helyzete is. Az ősszel ezt is felvetjük, és gondoskodunk róla, hogy a magyarországi német ajkú állampolgárok beilleszkedhessenek demokráciánk rendszerébe, és ezzel ez a nehéz kérdés is megoldást nyerjen.”⁸ A szerbek és a horvátok diszkriminálásának végére utal az MDP KV 1955. novemberi állásfoglalása, amely arról szólt, hogy „Magyarország és Jugoszlávia viszonyának megjavítása a magyar és a jugoszláv nép érdeke”.⁹ Megtudjuk továbbá, hogy az etnikai alapú diszkriminációs politikát mindkét esetben olyan „integrációs” politika váltotta fel, amely a nemzetiségeket megpróbálta a szocializmus építésére mozgósítani: „Az agitációs munka során részletesen foglalkozni kell a nemzetiségi kisebbségeket különösebben érdeklő kérdésekkel, pl. a német lakosság egy részének kitelepítése – amelyre egyébként a fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés is kötelezett bennünket – a fiatal demokratikus magyar állam jogos önvédelmét szolgálta; a délszláv kisebbség között különös gonddal kell ismertetni a KV novemberi határozatának ide vonatkozó részeit stb.”¹⁰
3. A forrásgyűjteményből kiderül, hogy az állampárt az 1956-os nemzeti felkelés egyik következményeként arra kényszerült, hogy újrafogalmazza nemzetiség-politikai koncepcióját. Változatlan maradt benne az axióma, hogy csak a marxizmus-leninizmus talaján álló szocialista országokban lehetséges különböző anyanyelvűek, nemzetiségek békés együttműködése. A nemzetiségpolitikát változatlanul a két világrendszer közt folyó állandó harc olyan frontjának deklarálták, ahol úgymond folyamatosan érvényesül a szocialista tábor fölénye. Új vonás volt viszont a nemzetiségi szövetségek eddigi, népművelésre és kulturális értékőrzésre szorító tevékenységének a bírálata. Ehelyett sajátos pártpolitikai munkára, bázisépítésre mozgósították, „a dolgozók szocialista öntudatának formálására” fogták be őket. Átkezesztették a szövetségeket „demokratikusra”, s becsatlakoztatták őket a Hazafias Népfrontba. Így az állampárt fából vaskarikát, „antinacionalista nacionalista” szervezeteket alkotott: „A párt- és állami szervek, a nemzetiségi szövetségek és a Hazafias Népfront segítség elő a nemzetiségek között folyó politikai tömegmunkát azzal a céllal, hogy a nemzetiségi dolgozók egyre öntudatosabban vegyenek részt a szocialista építésben, fejlődjen körükben is a szocialista hazaszeretet, bátran éljenek az alkotmányban biztosított jogaikkal. A nemzetiségiek közötti politikai munkában következetesen osztályharcos szemléletet kell érvényesíteni a szocialista építőmunka követelményeinek megfelelően. Következetes elvi harcot kell folytatni bármely oldalról megnyilvánuló nacionalista jelenségek ellen. ... A nemzetiségi szövetségek

⁸ Az MDP Tudományos és Kulturális Osztályának tájékoztatója a német nyelvű oktatás kialakításáról. Budapest, 1954. november 20. Uo. 97. p.

⁹ *Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztése a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról.* Budapest, 1956. március 9. Uo. 242. p. 3. sz. jegyzet.

¹⁰ Uo. 238. p.

mint társadalmi szervezetek, állítsák feladatuk középpontjába a szocialista tartalmú politikai és kulturális felvilágosítómunkát. Ápolják és mozdítsák elő a nemzetiségek anyanyelvi művelődését, kultúrájuk szocialista tartalmának gazdagodását. Használják fel a nemzetiségi tömegek közötti munka bevált módszereit, tartsanak rendszeresen kultúrműsorral egybekötött anyanyelvű politikai gyűléseket, előadásokat, nemzetiségi napokat. Tegyék szorosabbá a kapcsolatokat a területi párt- és tömegszervezetekkel, és mint a Hazafias Népfrent csatlakozó szervei, használják fel munkájukban a Népfrent nyújtotta lehetőségeket.¹¹ A magyarországi németek kiragadott példáján szemléltethető az „antinacionalista nacionalista” szövetség, illetve az „antinacionalista nacionalista” közéletiség koncepciójának abszurdítása: A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének 1960. január 7-i jelentése szerint sokan féltek a német nemzetiség politikai szervezetétől, mert azt „Vörös Volksbundnak” tekintették. A demokratikus szövetség tartózkodó vagy ellenséges fogadtatásán kívül más nehézségekkel is szembe kellett néznie az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának, amely a nemzetiségi szervezetek és lapszerkesztőségek tömegpolitikai és kulturális munkáját elvileg irányította és ellenőrizte. Krix György a Német Szövetség munkatársaként komolyan vette a kulturális értékőrzésen túlmutató nemzetiségi programot, s megpróbált többek között az elkobzott ingatlanok ügyében fellépni, amely politikai hibáért el is tanácsolták a szervezettől.¹² Más német funkcionáriusok is „nemzetiségi érdekképviseletnek” értékék félre a politikai feladatukat, s a német szövetség 1960. április 8–9-e közötti munkaértekezletén „irreális követeléseket” fogalmaztak meg (például a házkérdésben).¹³

4. Tóth Ágnes forrásgyűjteménye ráirányítja a figyelmet a nemzetiség-politikai koncepció más módosulásaira is. Például az 1960-as évek derekától egyre gyakrabban hangzott el a tétel, miszerint a mezőgazdaság szocialista átalakításával megszűnt a nemzetiségi kérdés: „A túlnyomó többségben paraszti jellegű nemzetiségi lakosság a termelőszövetkezetek gazdasági, politikai megszilárdulása következtében egyre nagyobb szerepet játszik az adott terület társadalmi, politikai, gazdasági életében. A nemzetiségi kérdés – a szó régi értelmében – megszűnt, a nemzetiségi lakosság problémái lényegében azonosossá váltak más néprétegek problémáival.”¹⁴ Csupán ekkor fogalmazták meg a felismerést, hogy a cigányságot a szó klasszikus értelmében

¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. Budapest, 1957. október 7. Uo. 285–286. p.

¹² Jelentés a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének munkájáról. Budapest 1960. január 7. Uo. 297. p. A lakóházproblémáról szól a dokumentumkötet egyik legemlékezetesebb, mivel politikai abszurdumokban és paradoxonokban bővelkedő darabja. Vö. D[énes]. G[yörgy]. feljegyzése a magyarországi németek lakóházproblémájáról. Budapest, 1954. december 1. Uo. 100–105. p.

¹³ Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzeti-ségi szövetségek munkaértekezletéről. Budapest, 1960. június 14. Uo. 317. p.

¹⁴ Az MSZMP KB Kulturális Osztályának javaslata az Agitációs és Propaganda Bizottság számára a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról az 1958. október 7-én hozott határozat módosítására. Budapest, 1966. március 25. Uo. 382. p.

nem lehet nemzetiségnek tekinteni: „Magyarországon a cigánykérdés nem nemzetiségi kérdésként vetődik fel. Úgy véljük, ha a cigányság évszázados elmaradottságát gyorsan fel akarjuk számolni, akkor elsősorban a probléma társadalmi, gazdasági, kulturális oldalát kell előtérbe helyezni, a cigánykérdést az egész magyar társadalom ügyévé kell tennünk.”¹⁵ Az akkor 200 ezer főre becsült lakosságcsoporttal pártvonalon az MSZMP KB Kulturális Osztálya, a megyei és járási pártbizottságok művelődésügyi és propagandaosztályai éppen úgy foglalkoztak, mint állami vonalon előbb a Művelődésügyi Minisztérium, majd (1965-től) a Hazafias Népfront. A probléma komplexitásáról és a bürokratikus apparátus csődjéről egyaránt árulkodik a tény, hogy a cigánykérdés megoldását az MSZMP PB 1961. június 20-i határozata valamennyi állami és társadalmi szerv feladatává tette, és ezáltal össztársadalmi üggyé nyilvánította.

A kötetet más „szemüveggel”, más aspektusból olvasók természetesen tőlem eltérően fognak belőle válogatni. Egy bizonyos: a forrásgyűjtemény a témakör tanulmányozói számára hasznos, sok levéltári munkát megtakarító segítőtárs.

(Pártállam és nemzetiségek [1950–1973]. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes. Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét 2003. 561 p. [= Forrásközlemények VI.]

---

¹⁵ Az MSZMP KB Kulturális Osztálya Népművelési Alosztálya feljegyzése a nemzetiség-politika aktuális feladatairól. Budapest, 1965. július 26. Uo. 379. p.

Szabó A. Ferenc

A magyar kisebbségek jövője a nemzetközi migráció tükrében

(Empirikus kísérlet
a határon túli magyarság migrációs potenciáljának
meghatározására)

A Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, amely az utóbbi években már a Kisebbségkutató Intézet szárnyai alatt működik az akadémiai intézeti struktúrában, 2003-ban is friss kiadvánnyal jelentkezett a korábbi, évtizedes hagyománynak megfelelően. Sokáig az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoportjaként működött igen eredményesen. Ennek ellenére indokolt volt a szervezeti változtatás, mert ahogyan haladunk előre az időben, egyre jobban látjuk, hogy a hazánkba irányuló migráció elsősorban a határon túli magyarok felől jön, tehát a legszorosabb értelemben vett nemzetiségi-kisebbségi probléma. A migrációkutató műhely munkatársai, nagyrészt külső munkatársak, a kilencvenes évek eleje óta folytatják kitaró munkájukat, amelynek gyümölcse az eddig megjelent 13, köztük két angol nyelvű kötet, amelyeket általában Sik Endre szociológus és Tóth Judit jogász szerkesztett. 1992-ben jelent meg első almanachjuk, és azóta egy évet sem hagytak ki! Céltudatosság, szervezőképesség és tudományos invenciózusság tette lehetővé számukra, hogy tekintélyes létszámú és anyagilag biztos és független alapokon álló intézeti kutatóbázis háttéré nélkül is odaadón szolgálhassák a nemzetközi migrációval kapcsolatos tudományos ismeretek gyűjtését és publikálását.

Értelmezésükben a migrációs politika elsősorban olyan humánpolitika, amely nincs tekintettel a migráns nemzetiségére, anyanyelvére, származási országára, mert mindenkin segítenie kell, aki bármiféle megfontolásból, de hazája elhagyása mellett döntött. Ennélfogva elemzéseikben a hazánkba érkező migránsok, akiknek változó, de mindig jelentős része valójában menekült, biztonsága legalább akkora fontossággal bír a demokratikus politizálás követelményeit érvényesítve, mint hazánk általában vett nemzeti érdekeinek vagy honfitársaink konkrét személyes érdekeinek megóvása.

Különösen a rendszerváltozáskor, majd a hazánkra zúdult három nagy menekülthullám érkezése idején volt indokolt ez az elsősorban emberjogi alapállás. Az első hullámot a romániai, nagyjából erdélyi magyar menekültek alkották. Védelmükért az akkori hivatalos kormányzervekkel is fel kellett venni a küzdelmet. Sokáig egyáltalán nem volt természetes, hogy befogadjuk őket, jöjjenek akár a zöldhatáron át is. Történtek szép számmal visszafordítások a román diktatúra erőszakszervezeteinek karjaiba, miközben jogi státusuk akkori értelmezés szerinti tisztázatlansága miatt sok-sok ezren nyugatra távoztak, mert nem volt meg számukra ún. ideológiai-politikai okokból a fogadókészség. Végül, 1989 tavaszán a genfi menekültügyi konvencióhoz történt magyarországi csatlakozással megkezdődhetett helyzetük rendezése. De ekkor már nem ők voltak a főszereplők, hanem az NDK-s menekültek, akik a második nagy menekülthullámot alkották. A harmadik nagyobb migrációs hullám a délszláv válsággal szinkronban tetőzött, s ha lehetséges, az emberjogi motívumok még inkább előtérbe kerültek. Ugyanis az erdélyi magyarokat viszonylag gyorsan befogadta a sokáig egyértelműen szolidáris nemzeti közeg, az NDK-

ból érkezettek tulajdonképpen csupán „átutazók” voltak, ám a horvátországi és különösen a boszniai nem magyar nemzetiségű menekültek már valóban menekülttáborokba szorultak, és próbára tették az ország és lakói addigra meglehetősen megcsappant érzékenységét a nemzetközi migránsok sorsa iránt. Mindhárom hullám idején jöttek menekültek távoli, ázsiai és afrikai országokból is, akiknek a státusa különösen rendezetlen volt. Visszaküldésük hazájukba, ahol életveszélyben voltak, nem volt lehetséges, viszont továbbhaladásuk eredeti úti céljuk, nyugat felé beleütközött a nyugat-európai kormányok ellenzésébe. Azok körülbelül 1994–1995-re rendezték soraikat, s dolgozták ki azokat a menekültpolitikai és határőrizeti elveket, amelyeket némiképpen leegyszerűsítve schengeni elveknek nevezünk. Sok indoka volt tehát annak, hogy a kutatócsoport tiszteletreméltó energiákat fektetett bele a nemzetközi migráció nyugaton elfogadott és a gyakorlatba is átültetett demokratikus, de a nemzeti érdekre mindig figyelő kezelésének meghonosításába.

Gyakran foglalkoztak az évkönyvek szerzői az idegenek befogadásának szociológiai kérdéseivel, az idegengyűlölet, a rasszizmus, a kirekesztés különféle megnyilvánulási formáival. Lassan azonban a pragmatikus szemlélet vált uralkodóvá ebben a tudományos műhelyben is, és egyre több gazdasági, munkaügyi, foglalkoztatáspolitikai kérdést tárgyaltak szerzői. Nagy szerepük volt abban, hogy a magyarországi tudományos közgondolkodásba bevezették és elterjesztették a nyugati migrációkutatás legújabb eredményeit, kutatási tapasztalatait. Erről tanúskodnak jellegzetes kategóriáik, ahogyan a migráció kérdéskörében is „diskurzusról” kezdtek írni, vagy ahogyan adaptálták a „migrációs burrok” elméletet, s ahogyan felkarolták a kérdés értelmezésekor a nyugaton elterjedt „diaszpóra-kutatást”. Modern kutatói szemléletükből és vitathatatlanul liberális demokraciafelfogásukból logikusan következett, hogy eljuttattak az elmúlt évben a hazánkat is érintő nemzetközi migráció egyik legkényesebb pontjához, a roma migrációhoz. (*Roma migráció*, szerkesztette Kovács András, Budapest, 2002. 185 p.)

Bár a kutatócsoport, illetve már újabban „központ” irányítói és tagjai zöme a fenti attitűddel jellemezhető, például nyitottságot mutattak a nemzetközi migráció másfajta megközelítései iránt is, és nem utasították el az olyan eredmények közlését sem, amelyek esetleg nem estek teljesen egybe felfogásukkal. Így helyet kaphattak kötetekben a határon túli magyarok gondoljaival foglalkozó írások csakúgy, mint azok a következtetések, amelyek előzetes koncepcióikat nem igazolták.

Mostani, tárgyalt kötetük a kedvezménytörvény migrációra gyakorolt hatását vizsgálja. Talán a görcsös ragaszkodás az elméleti purizmushoz és a politikai pártoktól való egyenlő távolság tartására irányuló törekvés vezetett oda, hogy ez a kötet túlságosan elvont fogalmakkal dolgozik, s olykor igencsak erőltetett kategóriákat használ. Az utóbbiakra példa az előszóból: „Bár a közbeszédben a [határon túli magyarok] kifejezés a leggyakoribb, pontatlansága és politikai felhangja miatt mi inkább a [kárpat-medencei magyarok] kifejezés mellett döntöttünk. Annyiban persze ez a szóhasználat is pontatlan, hogy ebbe beletartozna egyrészt Magyarország, másrészt több további szomszédos ország is, ám a megnevezés értéksemlegessége miatt emellett tettük le voksunkat.” (Örkény Antal szerkesztő, 11. p.) Hogy mennyire nem „értéksemleges” ez a kategória, azt jól mutatja, hogy a 2002-ben kormányt alakított koalíció egyes politikusai ezzel a publikációval egy időben kísérelték meg a hagyományos kifejezés felváltását a „szomszédos országokban élő magyarok” fogalmazással. (Pl. Bárony András külügyi államtitkár.) Nem sok sikerrel, mert nem terjed ez a szóhasználat, hiszen olyan régen használatos, hogy ha volt is valamelyes politikai konnotációja kezdetben, az már régen lekopott róla. Magában a kötetben is találhatók szerzők, akik nem ezzel a kategóriával jelölik vizsgálatuk tárgyát. En-

nél is nagyobb szerkesztői melléfogás a magyar nemzeti érzékenységet sértő, tulajdonképpen még a szocialista időszakban is csak a szovjet zsongonban használt „Kárpát-Ukrajna” kategória újjáélesztése néhány tanulmányban Kárpátalja helyett. (Kárpát-Ukrajna tulajdonképpen csak a hegyléc mindkét lejtőjét jelölő földrajzi fogalomként volna elfogadható, nem kizárólagosan annak nyugati, kárpát-medencei felére!)

De a mégoly fontos formai kifogások után végre szóljunk a lényegről! A kötet írásai két egymástól jól elkülöníthető csoportra oszthatók. Nagyobb részük az országonként több száz főt érintő felvétel adatait csoportosítja szociológiai módszerrel, míg a többiek konkrét esetleírások egy-egy határon túli magyar közösség vándorlási és munkavállalási terveiről. Ugyanis a munkálatok alapvető célja annak meghatározása lett volna, hogy a kedvezménytörvény hatására vajon mekkora munkaerő-beáramlásra lehet számítani körükből. Az empirikus felvétel alapján készített tanulmányok egy része megelégszik az adatok, a nyers számok továbbelemzés nélküli közlésével. Ha igazán informatívak lennének és választ tudnának adni a feltett kérdésekre, akkor talán ennyivel is megelégedhetnénk. Sajnos azonban maguk a kutatók is elismerik, hogy inkább az általános vágyakat, távlati elképzeléseket voltak csak képesek rögzíteni, nem a valós munkavállalási, netán áttelepülési szándékot. Az utóbbi kifejezéstől különben is óvakodtak szociológusaink, hiszen tudják jól, hogy kevés dologban olyan egységes ma hazánkban a bal- és jobboldal, mint abban, hogy nem kívánja az anyaországba csalogatni a határon túliakat, mert konszenzus van abban közöttük, hogy a határon túliaknak „a szülőföldjükön kívánatos boldogulniok”.

Szerencsére a szerzők közül néhányan évtizedek óta a nemzetközi migrációval foglalkozó kutatók, így bizonyos fontos következtetések levonása azért nem hiányzik a kötetből. Különösen értékes írás Hárs Ágnesé: „A kedvezménytörvény hatása a magyar munkaerőpiacra” című elemzése. Felhasználja a hazai munkaerő-piaci szerkezet, a bérek és a statisztikai adatfelvételek különböző adatait is ahhoz, hogy a kérdéssel mint valóságos problémával szembesülhessen. Tudja jól, hogy mekkora különbség van a vágyak, a vélekedések és a kézzelfogható megvalósíthatóság között, még egy olyan látszólag plauzibilis kérdésben is, mint a határon túliak munkavállalási hajlandósága. Ismeri jól például a kötet szakirodalmában is feltüntetett Robert Brym-tanulmányt, amelyet a kutatócsoport 1993. évi almanachja is közölt magyar fordításban, amelyben az amerikai szerző súlyos módszertani hibákat elkövetve, közvetlen összefüggést vélt feltárni 5 kelet-közép-európai ország polgárainak általában megfogalmazott nemzetközi migrációs álmai és ezen országok tényleges migrációs potenciálja között. Hárs Ágnes egy 2001-ben közreadott írásában a következőképpen fogalmazott: „1989-et gyorsan követték az új(szerű) folyamatokra reagáló nyugati publikációk. A legerősebben talán a korábbi utazási korlátok megszűnése nyomán nagytömegű elvándorlást vizionáló várakozás fogalmazódott meg... A megfogalmazódott félelemekkel szemben a valóság az, hogy 1997-ben a kelet-közép-európai országok népességének mindössze 0,2%-a, közel egy millió fő élt az Európai Unió országaiban...” (BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 2001 őszi, 265. p.)

Tudjuk persze, hogy a határon túli magyarság problémája különbözők a kontinens általános migrációs gondjaitól, de az biztos, hogy esetükben is finomabb kategóriák, módosítások kimunkálására lesz szükség a jövőben, hogy valóságos migrációs potenciáljukat prognosztizálhassák a kutatók. Kevésnek tűnik ehhez csak a munkaerő-piaci kihívásokra rákérdezni, mert a kedvezménytörvény teremtette lehetőség a magyar igazolvány kiváltására a határon túliak széles rétegei körében nem jelent vándorlási hajlandóságot. Ahogyan Hárs Ágnes fogalmaz: „...igen jelentős az igazolvány kiváltásának eszmei és a munkavállalástól eltérő egyéb gyakorlati haszna.” (A tanulmánykötet 68. oldalán.) Ezért a magyar

igazolványt kiváltó 84%-nyi határon túli magyar körében a nyers munkavállalási szándékot két lépcsőben is továbbfínomítva, arra a következtetésre jut, hogy „valóban munkát vállalni” csupán az igazolványt kiváltók 16%-a kíván majd. Ez is hatalmas tömeg, 226 ezer 300 fő, tehát a hazai munkaerőpiacra gyakorolt hatásuk jelentősnek, de még kezelhetőnek mondható.

(Uo. 69. p.) Míg a kárpátaljaiak 23%-a, az erdélyiek 19%-a, addig a vajdaságiaknak csupán 11 %-a, míg a szlovákiaiaknak 10%-a sorolható ebbe a kategóriába. A szerző kiszámította a várható munkaerő-kínálat régiókénti megoszlását is, ami a különböző nagyságrendekből következően azt mutatja, hogy 71%-uk Erdélyből várható, s bármennyire is magas a kárpátaljaiak körében a magyarországi munkavállalás igénye, ők csak az erre vállalkozók 8%-át tennék ki. Meglepő viszont, hogy a hazai munkaerő piacon ugyan stabilan (Győr, Esztergom), de kis létszámban jelenlévő dél-szlovákiai magyarság köréből 10% jönne számításba vendégmunkásként, ami abszolút számban több mint 30 ezer embert jelentene. A kutatás tehát megállapította, hogy a kárpát-medencei migrációs folyamatokban eddig keveset szereplő szlovákiai magyarok körében is magasra nőtt az érdeklődés az anyaországi lehetőségek iránt.

Hárs Ágnes kimutatja, hogy a szomszédos országokból Magyarországra potenciális munkaerőként beutazó valós szándékkal rendelkező munkavállalók 6%-kal növelnék az országban a munkaerő kínálatát. Ez nem látszik magas aránynak, viszont, ha a hazai munkanélküliek számával vetjük össze az adatot, akkor kiderül, hogy ez a munkaerő-potenciál 131%-a a munkanélkülieknek. Különösen a fiatalabb férfiak körében jelentős a várható migráns munkaerő kínálat. Nincs terünk még rövid ismertetésben sem kitérni az írás további eredményeire, de jelezzük, hogy mértékadó adatsorokat munkált ki a szerző a határon túlról várható munkaerő- kínálat várható hatásáról a hazai foglalkozási szerkezetre, a munkaerő-kínálat várható regionális hatásáról, a munkavállalás lehetséges kereiteiről és a bérvizonyokra gyakorolt hatásokról. Véggkövetkeztetése higgadt, eloszlatja a kérdés körül támadt, sokszor mesterséges bizonytalanságot és politikai haszonkeresést: „... a kárpát-medencei munkakeresők nem jelentenek nagy tömegű, olcsó munkaerő-kínálatot a hazai munkaerőpiacon, rezervációs béreik pedig azt mutatják, hogy nem kell számottevő lefelé irányuló bérnyomásra számítanunk. Az adott szakma- és bérstruktúra mellett a munkaerő-kínálat nagy része várhatóan nem lép be a magyar munkaerőpiacra.” (97. p.)

A tanulmánykötetnek fazont adó írások java a jeles migrációkutató Sik Endre egyéni vagy társszerzőségben közölt munkája. Az alapfogalmak körüljárása mellett megkísérelte a migrációs potenciál mértékét megbecsülni, kitért a bérekkel kapcsolatos várakozásokra, s a kötet szerkesztőjével együtt írt tanulmányában megpróbálta felvázolni a migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusát. Az ő és társszerzői nevéhez fűződik az az írás is, amelyik a magyarországi migrációs tervekkel vetette össze a határon túliak várakozásait. Érdeemes megvizsgálunk, mennyiben különböznek ezeknek a szociológiai módszerrel készült elemzéseknek a megállapításai a fent részletesebben bemutatott, alapvetően közgazdasági szemlélettel előadott vizsgálódásnak az eredményeitől. Sik Endre és munkatársai magasabbra, 18%-ra becsülik a „tovább tisztított” migrációs potenciált. A kárpátaljaiakét ugyanúgy 23%-ra, mint Hárs Ágnes, az erdélyiekét némileg magasabbra (20%), a szlovákiai magyarokét viszont magasabbra, mint a vajdaságiakét. (Ennek ellentmondanak a dél-magyarországi tapasztalatok, bár igaz, hogy sok ezer áttelepült vajdasági migrációja már befejeződött. A vizsgálat tehát az újabb felénk vonzó-dókra terjedt ki. Ezzel együtt sem tűnik ez az adat kritika nélkül elfogadhatónak, hiszen Szerbia-Montenegróban sokkal nyomósabb köznapi érvek szólnak a magyarországi

munkavállalás, esetleg kitelepülés mellett, mint Szlovákiában. A kötet szerzői által is alkalmazott „migrációs burok” teória átültetése a gyakorlatba a vajdaságiak nagyobb migrációs potenciálját feltételezné.)

Fontosak Sik Endre és szerzőtársai megállapításai arra vonatkozóan, hogyan befolyásolják a határon túli magyarok migrációs hajlandóságát a hazájukban kialakult általános vélekedések és gyakorlat a külföldi munkavállalással, esetleg letelepedéssel kapcsolatban. A fő migrációs útirány Közép- és Kelet-Európában továbbra is Németország felé mutat. Elfogadható célpont még Ausztria, az ambiciózusabbaknak és kvalifikáltabbaknak az Egyesült Államok és Anglia. Romániában elfogadható lehetőséget jelentenek a mediterrán országok. Egyedül Ukrajna lakosságában mutatható ki az az attitűd, hogy bárhová, csak kerülhessenek el hazulról (51. p.). A szociológusokat természetesen a migrációs bázis belső megoszlása és dinamikája is érdekli, s a kötet ebből az aspektusból is igen gazdagon van dokumentálva.

Vajon számottevően eltérnek-e a magyarországi állampolgárok migrációs várakozásai határon túli testvéreikétől? – teszi fel a kérdést a kötet utolsó tanulmánya. A Magyar Háztartási Panel három felvételének eredményeit egészítették ki a 2001-es és 2002-es ún. Omnibusz- vizsgálat adataival. Megállapították, hogy a '90-es években ezek a várakozások jóval alacsonyabbak voltak a világszerte és a határon túli magyarok körében mért eredményeknél. Volt ugyan számottevő érdeklődés-növekedés az új évezred első évében, de ez is csillapult mára, állapítják meg. (259. p.) Differenciált és széles körű adatközlések alapján arra következtethetünk, hogy végképp le kell számolni a nemzetközi migrációt kiváltó okok köznapi, vulgáris értelmezésével. Semmiképpen nem az általános szegénység és nyomor űzi az embereket a határokon túlra, hanem nagyon összetett szocio-demográfiai és társadalomlélektani tényezőkkel párosuló tradicionális tényezők. Még az EU perspektívája sem egyértelműen mobilitásnövelő. A hazai diplomásoknak mindössze 4%-a vállalna munkát az Unió valamelyik országában. Az nem újdonság, hanem csak az eddigi migrációs tapasztalatok megerősítése, hogy a férfiak, a fiatalok, az egyedülállók és a munkanélküliek vándorolnának szívesebben nálunk is, viszont „a demokráciával való elégedetlenség mértéke „nem befolyásolja a migrációs hajlandóságot, csakúgy, mint ahogyan a nincstelenség inkább csökkenti, mint a viszonylagos jómód. A gazdag empirikus adatbázis ebben az írásban is jelen van, s lehetővé teszi a célirányos másodelemzéseket. Általában elmondható a kötet szociológiai tanulmányairól, hogy tág lehetőségeket nyújtanak a magánértelmezések számára. A szerzők nem erőltetik ránk véleményüket, hanem, s elárulnak időnként némi szkepticizmust is saját adatfelvételeik közvetlen használhatóságával kapcsolatban. Nem kevés iróniával nevezi Sik Endre és Simonovits Bori terjedelmes, szintetizáló tanulmányukban „színvakoknak” azokat a potenciális, határon túli munkavállalókat, akik minden mindegy alapon vállalnának munkát, csak jöhessenek, megkülönböztetve őket a feketemunkát tudatosan vállalók csoportjától.

A legnagyobb lélegzetű munka a szerkesztő, Örkény Antal nevéhez fűződik. Nem elégszik meg a létrehozott hatalmas információ közlésével és rafinált bontásával, hanem megkísérli a migrációs jelenség szocio-demográfiai magyarázatát is. Útmodelljei megkönnyítik a szociológiailag műveltebb olvasók számára is gyakran kemény diónak bizonyuló táblázatok értelmezését. A divatos migrációs burok mellett vizsgálódása körébe vonja az etnikai teret is, nem feledkezvén meg arról, hogy a kutatás kiindulópontja mégiscsak a kedvezménytörvény hatásvizsgálatának megrendelése volt. Fontos szerepet kap értelmezéseiben a konfliktuspotenciál hatásának vizsgálata a nemzetközi vándorlásra. Megállapítja, hogy ez éppen a két egymástól leginkább különböző országban, Szlovákiában és Szerbia-Montenegróban a legmagasabb, míg a legnagyobb migrációs potenciál-

lal rendelkező Ukrajnában a legkisebb. Tehát hiába tekinthet pozitív várakozással hazája EU-belépésére a szlovákiai magyar, az országban kedvezőtlen az etnikai helyzete, megítélése, ezért vágyakozik az anyaországba, annak ellenére, hogy a konkrét lépést a legkisebb arányban teszi meg ez irányban. A Vajdaságban egyszerűbb a magyarázat, mert az elmúlt évtized politikai megrázkódtatásai önmagukban magasban tarthatják a konfliktuspotenciált. Mindazonáltal nehéz megérteni északi szomszédunk többségi népet és vezetőit, miért ellenzik oly nagy hévvel a kedvezménytörvényt, miközben déli szomszédunk vezetői még a kettős állampolgárság lehetőségét is megadnák magyar nemzetiségű állampolgáraiknak. Ez a tény is mutatja, hogy a leegyszerűsítő köznapi megállapítások milyen gyakran nem állják meg a helyüket a módszertanilag színvonalas szociológiai felvételek és főleg elemzések tükrében.

Akik inkább fogékonyak a szociográfiai stílusra, azok is megkapják a kötetből a nekik valót, mert két székelyföldi, egy nagyszalontai és egy vajdasági beszámolót is olvashatnak a gyűjteményben. A határon túlra szorult hajdúváros magyarjai lassan átköltöznek a szomszédos Békés megyébe, élve a földrajzi közelségnek még a globális és információs forradalom korában is fontos szerepet játszó lehetőségével. A távolra szakadt székelyek pedig inkább maradnak otthon, még akkor is, ha mára már szervesen beépült hétköznapijokba a számukra kifizetődő magyarországi munkavállalás. A két vajdasági falu, Kishegyes és Feketics migrációs tapasztalatai mint csepp a tengert, úgy tükrözik az ottani kemény történelmi és mai valóságot. Hiányoljuk, hogy kitelepült rokonaik anyaországi tapasztalatait nem írta meg senki, pedig lett volna rá potenciális szerző, a vajdasági magyarok szegedi térfoglalását nemcsak leíró, hanem már több alkalommal is elemző, a kutatócsoportban is tevékenykedő Ancsinné Szónoky Gabriella. Kár, hogy nem kapott felkérést.

A kötet jelzett hiányosságai ellenére nagymértékben gyarapítja ismereteinket a nemzetközi migráció számunkra legfontosabb szeletéről, a határon túli magyarok felénk irányuló mozgásáról, amelynek a kedvezménytörvényben szabályozott formája, korlátozó részleteivel együtt is a bevándorlás és áttelepülés első fázisát jelentheti tízezrek számára. A három hónapos időbeli korlátozás, mint olvashattuk Hárs Ágnes elemzésében, olyan biztonsági szelep a törvényben, amire valójában nem is lett volna szükség, mert a határon túli munkaerő potenciál nagysága és belső arányai ezt nem indokolják. A térség magyarságának felénk irányuló migrációs tendenciája bár erős, evidens tényező, amit csak átmenetileg lehet korlátozni, mert az európai egységesülési folyamat mint társadalmi-politikai mainstream, szükségszerűen legyűri az eléje állított gátakat, csak fokozatosan érvényesíti hatását. Körülbelül olyan arányú napjainkban ez a migráció, hogy pótolja a magyarországi lakosság természetes fogyását, mint azt a 2001. évi népszámlálás eredménye kimutatta. Magyarország demográfiai súlya, munkaerőbázisa így szinten maradhat, de csak azon az áron, hogy a határon túli magyar területek demográfiailag idővel kivéreznek. A szerkesztők ezt a dilemmát már nem fogalmazhatták meg, mert tudományos tisztességgel ragaszkodtak konkrét feladatukhoz, ami abban állt, hogy végezzék el a kedvezménytörvény hazai munkaerőpiacunkra gyakorolt hatásának vizsgálatát, amiből következtetni lehet a határon túliak bevándorlási hajlandóságára is. Nemzetpolitikai fejtegetéseket, tervekét már nem nekik kell készíteni. Ez a politikai döntéshozók feladata lenne. Reméljük, mielőtt megfogalmazzák koncepcióikat, figyelmesen tanulmányozzák a kutatók megállapításait.

Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások. (Sorozatszerkesztő: Sik Endre, a kötetet szerkesztette: Örkény Antal. Budapest, 2003. 308 p., 1200 Ft.)

(Empirikus kísérlet a határon túli magyarok migrációs potenciáljának meghatározására)

Havasi Zoltán

Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában

A kötet közreadói minden eligazítást igyekeznek megadni az olvasónak a szerkesztés formai elemeiről és arról, milyen kutatási programokba illeszkednek a kötetbe gyűjtött szövegek. A tartalomjegyzék, az előszó, a bevezető, a fejezetek, az utószó, a kötet szerzőinek a listája jól mutatják azt a sokirányú kötődést, amely a szerkesztőket a tartalmi célkitűzésekben vezeti.

A kötet az Oktatási Minisztérium Magyar–Holland Együttműködési Programja támogatásával készült. Megtudjuk, hogy a Program az Amszterdami Egyetem hungarológiai tevékenységének támogatására – immár a negyedik kötet létrejöttéhez nyújtott segítséget. Kiadónak a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karát tekinthetjük, és a kötetet a Regionális és Kisebbségi Kultúrák Kutatóműhelyének kiadványai között tarthatjuk számon. Mindezek előzetes ismerete kívánatos ahhoz, hogy a kötet céljai és eredményei felől tájékozódjunk.

A szerzők megfigyelése szerint Európa időnként meglehetősen értetlenül és idegenül szemléli Közép-Európa népeit és törekvéseit. De elmondható, hogy az itt élő nemzetek és nemzetiségek sem ismerik eléggé egymást. „Ez a kötet ezt az ismerethiányt igyekszik csökkenteni azáltal, hogy szisztematikus körképet ad a közép-európai térségben kavargó nemzeti, regionális és politikai törekvésekről, s azok történelmi mozgatórugóiról” – mondja az előszó.

A kötet célja tehát: képet adni a tágabban értelmezett Közép-Európa nemzetté válási folyamatainak főbb csomópontjairól, másrészt e nemzeteknek az évszázadok során kialakult regionális megosztottságairól, lokális identitásairól és az egyes országok politikai földrajzáról. Nem maradhatott ki a vizsgálódásból a magyarság sem, bár a kötet nem a magyarságot akarja domináns témává avatni, hanem magát a térség sokszínűségét; „s a magyarok e földrajzi és kulturális közeg természetes és egyben sajátos részeként jelennek meg”.

A kötet írásait négy fejezetre osztották. I. Közép-Európa kulturális és vallási régiói. II. A nemzetfejlődés főbb csomópontjai. III. Regionális tudatok, kishaza-, tájhaza-kötődések; ezek konfliktusa az össznemzeti tudattal. IV. Az 1989 utáni politikai törésvonalak a választói magatartások tükrében.

Az olvasó, a kötetet átfogó gondolati keretekbe illesztő ismertető sincs abban a helyzetben, hogy akárcsak megközelítően hiteles képet adjon a több mint harminc írás témáinak ismeretét nyújtó eredményeiről. A szerkesztői munka sem lehetett lebecsülhető a gazdagsággal való birkózásban. Már a fejezetbe sorolásnál is gondot jelenthetett az első és második fejezetbe illesztés szempontjainak maradéktalan, vitathatatlan kikövekelése. Vagy az előre meghatározott keret, vagy a közlésre váró írások jellege adta keret volt-e a döntő.

Igazolódott: a szerkesztők a társadalom- és művelődéstörténet elemzési szempontjából kiindulva hívták segítségül a többi részdiszciplínát, mindenekelőtt az irodalom- és nyelvtörténetet, s kísérelték meg meghatározni az adott nemzet (össznemzeti) kulturális kódját.

Ám még ha jelzésszerűen sincs terünk a vaskos kötet egyes dolgozatainak bemutatására, két esetben azonban kivételt teszünk: az elsónél azért, mert a szerző a témát a lehető legtágasabb gondolati keretbe ágyazza (Gereben Ferencé); a másik írás kiemelését pedig a nálunk méltatlanul kevés figyelmet elnyert – ám saját önismeretünk gazdagítása és egyéb más jelenkori folyamatok szempontjából egyaránt nagyon fontos – osztrák identitás kérdését taglalja (Paál Vince dolgozata).

Gereben Ferenc *Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában* című tanulmánya elsősorban a két fogalom összefüggései tekintetében hoz újszerű megállapításokat, különösen a római katolikus egyházak kisebbségi környezetben a nemzeti kötődéshez való viszonyában. Ezt a dilemmát oldja fel – helyesen – e gondolatmenetével, mely szerint az identitástudat különböző rétegei egymásra simulnak, „és nem közömbösítik, hanem inkább erősítik egymást”; továbbá szerinte a másság tisztelete csak azoknál a személyeknél (vagy csoportoknál) alakulhat ki, akik vállalják és megbecsülik saját identitásukat.

Paál Vince *Ausztria identitásai* című írása azért figyelemre méltó szöveg, mert egyetlen ország példáján – feltehetőleg tudatosan – illusztrálja egész Európa identitás-gondjait. Ha létezik bonyolult – történetileg, kulturálisan, politikailag – cizellált nemzeti identitás, akkor az osztrák (pontosabban az Ausztriában élők) nemzeti identitása az: a politikailag egységet képező területek lakóit esetenként gyengébb identitás, lelki, szokásbéli kohézió köti össze, mint a hozzájuk politikailag kevésbé kötődő népeket. Nem véletlen – mutat rá a szerző egy közvélemény-kutatási adatra –, hogy a kevesebb történelmi ismerettel rendelkező rétegeknél erősebb az azonosulás Ausztriával, mint a társadalom műveltebb képviselői körében.

A kötet mondandójának ismeretében nem vonható kétségbe az a nemes célkitűzés (előszó), hogy „a szerzők más népek sajátosságaihoz a szakértők objektivitásával, ugyanakkor a környező nyelvek és kultúrák ismeretében empátiával és a megértés szándékával közelednek, ezáltal hozzájárulnak ahhoz, hogy – legalábbis a magyar nyelven érthető érdeklődő olvasóközönség körében – a tabuk, az előítéletek és a sztereotípiák helyett – egy realiztikusabb Közép-Európa-kép váljon otthonosabbá”.

(Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Pülsicsaba, 2003. 548 p.*)